

Bydgoszcz, 19 czerwca 2023

Prof. dr hab. Ewa Filipiak

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego

W Bydgoszczy

Recenzja pracy doktorskiej mgr Sandry Makowskiej
pt.: „Znaczenia nadawane przez pierwszoklasistów doświadczeniu wstydu w sytuacjach
szkolnych”
napisanej pod kierunkiem naukowym dr hab. Marii Groenwald, prof. Akademii
Ateneum
oraz promotora pomocniczego dr. Wojciecha Siegienia

Recenzja została sporządzona w odpowiedzi na Uchwałę Rady Dyscypliny Pedagogika Uniwersytetu Gdańskiego z dnia 25 maja 2023 roku.

W recenzji przedstawię ocenę: (1) **wartości i oryginalności** podjętej problematyki i sposobu jej rozstrzygnięcia, oryginalności stawianych tez, zasadności podejmowanych badań; (2) **struktury** rozprawy; (3) zawartości merytorycznej, w tym (a) **poziomu teorii** (założeń i konstruktów teoretycznych) oraz (b) **poziomu empirii**: w szczególności zwrócę uwagę na wybór planu i strategii badań, wybór i konstrukcję narzędzi, przemyślenie warunków organizacji badań; (4) **poziomu formy opracowania**, w tym: aparatu naukowego Autorki, dokonam analizy wykazu publikacji i źródeł z jakich skorzystała budując pole teoretyczne, sposób korzystania z tych źródeł. W końcowej części przedstawię **konkluzję i wniosek formalny** tzn. czy rozprawa spełnia wymagania sformułowane w Ustawie z dnia 14 marca 2003 roku o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz stopniach i tytule w zakresie sztuki i czy w związku z powyższym można dopuścić doktorantkę do dalszego procedowania etapów przewodu doktorskiego.

Ocena wartości i oryginalności podjętej problematyki i sposobu jej rozstrzygnięcia

Wybór problemu badań jest niezwykle ważny. Pokazuje orientację badacza w toczących się, zarówno współcześnie, jak i w przeszłości, dyskursach w dziedzinie i znajomości związanych z nimi badań. Tym samym włączenie się w problematykę dyskursu, zwerbalizowanie problemu badawczego, rozpoznanie luki w systemie wiedzy, analiza krytyczna napięć i niekonsekwencji stanowisk znajdujących odbicie w literaturze przedmiotu pokazuje postawę badacza/badaczki, jego/jej ciekawość poznawczą. W tym kontekście doceniam oryginalność i wartość podjętej przez doktorantkę problematyki, zarówno w odniesieniu do wyboru (sformułowania) samego problemu badań, jak również zaproponowanego i zrealizowanego sposobu jego rozwiązania. Pani Sandra Makowska podjęła badania empiryczne nad doświadczaniem wstydu przez pierwszoklasistów w sytuacjach szkolnych. Zaprojektowała badania interdyscyplinarne. Definiując kluczowe pojęcia, budując relacje między nimi, szukając dla nich uzasadnienia sięga do teorii pedagogicznych, psychologicznych i socjologicznych.

Od kilku lat obserwuje się zainteresowanie prowadzeniem badań nad kompetencjami emocjonalnymi i społecznymi. Badania te przyniosły już wiele nowej i wartościowej wiedzy w tym zakresie. Rozumienie emocji wpływa na nawiązywanie kontaktu i utrzymywanie relacji przez dzieci w okresie późnego dzieciństwa. Wstyd jest emocją związaną ze samoświadomością. Zdaniem badaczy emocje samoświadomościowe powinny być traktowane jako odrębna i wyjątkowa klasa emocji. Podjęcie badań z partycypacyjnym udziałem dzieci przez doktorantkę jest niewątpliwie oryginalnym przedsięwzięciem a jego wyniki mogą okazać się znaczące dla poszukiwania implikacji edukacyjnych i wsparcia dorosłych towarzyszących dziecku w rozwoju.

Ocena struktury rozprawy

Struktura rozprawy doktorskiej mgr Sandry Makowskiej spełnia kryteria formalne jakie stawia się dysertacjom i projektom naukowym. Praca, licząca 366 stron, składa się z 6 rozdziałów, które tworzą spójne pole teoretyczne i empiryczne rozprawy. W trzech pierwszych rozdziałach doktorantka buduje przestrzeń teorii, wyłania kluczowe kategorie i buduje relacje między nimi. Swoją narrację buduje wokół trzech problemów: (1) roli społecznej ucznia i rytuałów w szkolnej codzienności, (2) emocji wstydu oraz poddaje krytycznej analizie problem (3) wstydu w odniesieniu do dziecka wchodzącego w rolę ucznia. Jest to przemyślny dobór struktury tej części pracy. Pozostałe rozdziały konstruują pole empiryczne. Rozdział 4 to prezentacja metodologicznych założeń projektu badań własnych.

W rozdziale 5 i 6 zaprezentowano wyniki badań własnych. Doktorantka poddaje je dyskusji i interpretacji, formułuje wnioski. Całość pracy kończy podsumowanie, dopełnia bibliografia, spis tabel, rysunków, załączników.

Zdecydowanie pozytywnie oceniam adekwatność tytułów i śródtytułów do treści, kompozycję tekstu, która jest przejrzysta, przemyślana, spójna, logiczna i pokazuje kompletny projekt badawczy. Zawartość merytoryczną rozdziałów ocenię w dalszej części recenzji .

Ocena zawartości merytorycznej pracy

Projekt badawczy Pani Sandry Makowskiej dotyczy doświadczania wstydu przez dzieci rozpoczynające naukę (pierwszoklasistów) w sytuacjach szkolnych. Budując pole teoretyczne, doktorantka świadomie wybiera teorie, tworzy konstrukty teoretyczne, formułuje założenia istotne dla dalszego etapu realizacji własnego projektu: wyboru planu i strategii badań.

Wejście w wiek szkolny stanowi dużą zmianę w życiu dziecka. Debiut w roli ucznia wiąże się z wypełnianiem wymagań i oczekiwań, których wcześniej dziecko nie doświadczało. Od tego jak sobie poradzi z wymaganiami sytuacji szkolnej, w jaki sposób będzie radziło sobie z emocjami, zależy rozwój jego poczucia kompetencji. Zmiany rozwojowe zachodzące w tym okresie pozwalają dziecku uzyskać stopniowo niezależność od dorosłych i wchodzić w nowe role społeczne. Słusznie zatem doktorantka podejmuje ten wątek w swojej dysertacji. Znaczącym rozdziałem dysertacji jest rozdział, w którym krytycznej analizie poddaje teorie związane z emocją wstydu a także charakteryzuje rozwój psychospołeczny ucznia, zwracając uwagę na regulację emocji u dzieci rozpoczynających edukację szkolną i podejmowane przez nich strategie radzenia sobie ze wstydem. Wybór teorii pozwolił na przyjęcie założeń dotyczących projektu badań oraz projektowania filtrów interpretacji dla późniejszego materiału empirycznego. Doktorantka poddaje głębokiej penetracji emocję wstydu w kontekście różnych teorii (psychologicznych, socjologicznych, interakcjonistyczno-psychoanalitycznych) . Wyłania składowe emocji wstydu, zewnętrzne jej oznaki. Tym samym tworzy dobrą ramę analityczną, widać tu rozumienie teorii z których korzysta w sposób krytyczny. Perspektywa rozwojowa i przywołane koncepcje regulacji emocji i strategii obrony przed wstydem dopełniają tę ramę. Szukając uzasadnienia dla zmian rozwojowych sięga m.in. do klasyki psychospołecznej teorii Erika H.Eriksona i zwraca uwagę na istotny kryzys rozwojowy (między szóstym a dwunastym rokiem życia), który jest związany z konfliktem między poczuciem bycia wartościowym dla innych (poczuciem produktywności) a

poczuciem niższości. Dla rozwoju emocjonalno-społecznego ważne jest przekonanie o własnej skuteczności. I ten trop teoretyczny odnajdujemy w dysertacji. Zastanawiam się, czy (i dlaczego) świadomie doktorantka zrezygnowała z teorii Lwa S. Wygotskiego dla interpretacji rozwoju emocjonalnego dziecka (pomimo, że w kilku fragmentach dysertacji przywołuje jego nazwisko). W szczególności mam na myśli wyodrębnienie przez Wygotskiego kryzysów rozwojowych. Wygotski (2002) uważa, że kryzysy stanowią siłę napędową dziecka, że to one, w kluczowy sposób, określają jakość procesów rozwojowych zachodzących w następujących po nich okresach stabilnych. Wygotski zwracał szczególną uwagę na znaczenie trzech okresów w pracy pedagogów: kryzysu 3. roku życia, 7. roku życia i 13. roku życia. W okresie kryzysu 7. roku życia, szczególnie u tych dzieci, które miały trudne dzieciństwo, dochodzi do głębszych zmian i bardziej złożonych niż te, które zachodzą w kryzysie 3. roku życia (por. Smykowski, 2018). Kryzys 7. roku życia rozpoczyna proces różnicowania się wewnętrznej i zewnętrznej strony osobowości dziecka, w związku z czym dziecko ma poważne problemy z równoczesną kontrolą emocji i zachowań – stąd czasami jego dziwne i niezrozumiane przez dorosłych zachowania. Ale to dzięki przepracowaniu tego kryzysu dziecko spostrzega sens* własnych procesów psychicznych, w tym także doświadczania wstydu. Znaczącym krokiem w kierunku poradzenia sobie z tendencją do kontrolowania własnych zachowań jest rozwój usensowniania i uogólniania myślenia (Wygotski). Przeżycia nabierają dla niego sensu, można powiedzieć, że następuje wzrost orientacji we własnych przeżyciach, dziecko zaczyna rozumieć to, co się z nim dzieje w danym momencie, powstaje „logika uczuć”. Myślę, że warto w przyszłości sięgnąć do koncepcji kryzysów i teorii Wygotskiego w celu poszerzenia pola krytycznej dyskusji i interpretacji materiału empirycznego. Zgadzam się jednak z B.Smykowskim, że mimo upływu lat od odkrycia przez Wygotskiego kryzysów rozwojowych wiedza na ich temat nie jest wykorzystywana w praktyce wspomagającej rozwój dziecka.

Druga uwaga związana z wyborem teorii uzasadniającej wybór podejścia badawczego i strategii badawczych dotyczy dziecięcych teorii umysłu. Czy w projekcie badań z partycypacyjnym udziałem dzieci rozważała doktorantka ten trop metodologiczny i teoretyczny? Ta perspektyw badawcza i teoria jest obecna w prowadzonych badaniach w Polsce i na świecie (np. badania M.Białeckiej-Pikul czy J. Smogorzewskiej).

Reasumując ten aspekt oceny dysertacji bardzo pozytywnie oceniam pole teoretyczne, które zbudowała doktorantka (pomimo wyżej sformułowanych uwag, które są konsekwencją zainteresowań własnych i prowadzonych projektów badań w określonym paradygmacie i w odniesieniu do określonych teorii tworzących background i ramę teoretyczną). Prowadzone syntezy w recenzowanej dysertacji Sandra Makowska zaprezentowała według czytelnej linii narracji. Każdy rozdział kończy podsumowanie, z którego wyłaniają się założenia pozwalające na przyjęcie filtrów dla analizy materiału empirycznego dotyczącego funkcjonowania pierwszoklasistów/uczniów w sytuacji doświadczania przez nich wstydu w szkole i wyłonienia dziecięcych strategii radzenia sobie z poczuciem wstydu.

W tej części dysertacji doktorantka pokazała także kompetencje naukowe, nie tylko poprawnie definiując pojęcia ale budując system relacji między nimi, wyprowadzając tezy, które uzasadniają powiązanie pomiędzy nimi, przedstawiając uporządkowanie tabelaryczne, tworząc schematy. W ten sposób przygotowała dobrą podstawę teoretyczną dla zaprojektowania, przeprowadzenia i dokonania analizy i interpretacji badań.

Cześć empiryczna (metodologiczna i analityczna) dysertacji jest bezsprzecznie dowodem na osiągnięcie przez doktorantkę dojrzałości w tym zakresie. Wybrana przez doktorantkę procedura badań jest spójna z sformułowanym celem przedsięwzięcia badawczego i przesłankami ontologiczno-epistemologicznymi sytuując projekt w określonej perspektywie badawczej. Celem badań podjętych przez Panią Sandrę Makowską było rozpoznanie znaczeń nadawanych emocji wstydu w procesie adaptacji szkolnej pierwszoklasistów oraz zinterpretowanie go w świetle wybranych koncepcji teoretycznych. Doktorantka przyjmuje paradygmat interpretacyjny. Jako metodę/strategię badawczą wybiera badania fenomenograficzne oraz zogniskowany wywiad fokusowy. W zbieraniu materiału empirycznego zastosowała także metodę projekcyjną (technikę obrazkową). Zwraca uwagę ciekawa konstrukcja narzędzia – są to obrazy ilustrujące sytuacje wstydogenne wyodrębnione na podstawie rozmów z psychoterapeutką i nauczycielami wczesnej edukacji.

Główną techniką pozwalającą doktorantce na zebranie materiału empirycznego był semistrukturyzowany wywiad fokusowy i pytania kierowane do dzieci: (1) *Co to jest wstyd?*; (2) *kiedy można czuć się zawstydzonym?*; (3) *po czym można rozpoznać, że ktoś się wstydzi?*; (4) *Jak się zachowuje osoba doświadczająca wstydu?* (5) *co robią w tej sytuacji inne osoby,* (6) *jak długo można odczuwać wstyd?* .

Badania zostały przeprowadzone w publicznych szkołach podstawowych w Gdańsku, Gdyni, Redzie oraz w prywatnej szkole w Gdańsku. Łącznie w badaniach wzięło udział 114 uczniów klas pierwszych (tj. znajdujących się w przedziale wiekowym 6-7 lat), co stanowiło 23 grupy fokusowe. Badania z partycypacyjnym udziałem dzieci zaliczamy do tzw. „badań wrażliwych”. Słusznie zatem doktorantka zadbała o etyczne zasady korzystając z wsparcia literaturowego, jakim jest monograficzne opracowanie pod redakcją naukową A.Brzezińskiej i Z.Toeplitz (2007) *Problemy etyczne w badaniach i interwencji psychologicznej wobec dzieci i młodzieży*) (przy okazji zwracam uwagę na brak odesłania w tekście narracji metodologicznej do źródła, (s. 148-150, dysertacja Sandra Makowska); brak jest także tej pracy w bibliografii. Zarówno przemyślany plan jak i strategia badań wybrana przez doktorantkę do rozwiązania problemu zapewniły jakość i wiarygodność wyników badań. W rozdziale piątym dysertacji doktorantka przedstawia wyniki badań własnych a w rozdziale szóstym zebrany materiał empiryczny poddaje dyskusji i interpretacji. W tych rozdziałach ujawnia się umiejętność doktorantki procesualnej realizacji projektu badań własnych: od zdolności do opracowania koncepcji, planowania i przeprowadzenia badania do zaprezentowania zdolności do samodzielnej pracy badawczej; zaprezentowania umiejętności analizy, dyskusji i interpretacji wyników, zaprezentowania wniosków. Doktorantka zgromadziła interesujący materiał empiryczny, który poddała analizie i interpretacji. Koncepcję interpretacji materiału empirycznego przedstawia w rozdziale 6.1. W narracji interpretującej materiał empiryczny przyjęła 3 klucze: (1) opis poczucia wstydu z perspektywy zagrożenia i naruszenia więzi społecznych; (2) wstyd z perspektywy dziecięcego dramatu, reakcji i zachowań dziecka, sposobów przeżywania, strategiach radzenia sobie z poczuciem wstydu, (3) znaczenie wstydu w procesie zmian adaptacyjnych, które wspierają rozwój dziecka. Projekt badawczy pozwolił na zrekonstruowanie znaczeń nadawanych przez pierwszoklasistów sytuacjom wywołującym poczucie wstydu, zrekonstruowanie sposobów doświadczania poczucia wstydu przez dzieci rozpoczynające naukę w szkole oraz zrekonstruowanie sposobów radzenia sobie przez dzieci rozpoczynające naukę w szkole z poczuciem wstydu. Materiał empiryczny został przedstawiony w postaci tabel syntezujących przeprowadzone analizy. Doktorantka ukazała 3 istotne aspekty oddziaływania wstydu: (1) wstyd jako instrument dyscyplinujący, (2) wstyd jako konsekwencja dziecięcego dramatu, (3) wstyd reintegrujący.

Cześć empiryczna (metodologiczna i analityczna) pozwala na sformułowanie stwierdzenia, że

doktorantka posiada potencjał w zakresie prowadzenia samodzielnych badań w obszarze nauk społecznych.

W zakończeniu doktorantka przedstawiła rekomendacje dla podjęcia przyszłych badań w obszarze pedagogiki. Jako badaczka poddała głębokiej penetracji sformułowany problem. Emocja wstydu może odgrywać rolę pozytywną (konstruktywną) wspomagającą procesy adaptacji ale też może być destruktywna i w konsekwencji prowadzić do kształtowania się dezaptacyjnych form reagowania. Konieczne jest zatem „wrażliwe reagowanie” ze strony dorosłego w relacji z dzieckiem. Interesuje mnie zatem, jakie Pani Sandra Makowska, badaczka problemu „doświadczenia wstydu przez dzieci” kieruje rekomendacje dla zmiany edukacyjnej, jakie są Jej rekomendacje kierowane dla dorosłych (rodziców i nauczycieli) towarzyszących dziecku w rozwoju, wspierających dziecko w pokonywaniu tego emocjonalnego kryzysu i wspierania uczniów doświadczających wstydu w sytuacji szkolnej.

Ocena poziomu formy opracowania

Niewątpliwie Pani Sandra Makowska opanowała akademicką konwencję i naukowy styl pisarski. Wykazała się umiejętnością krytycznej analizy źródeł, głęboką i aktualną wiedzą w zakresie problemu badawczego, znajomością poglądów i tez dotyczących rozwoju emocjonalnego dzieci, w szczególności emocji wstydu, rzadko wyodrębnianej i poddanej krytycznej analizie. Wiedza ta została udowodniona w oryginalnych, a nie przyczynkarskich pozycjach literatury. Literatura wybrana przez doktorantkę jest bogata i adekwatna do problemu badawczego, potwierdzająca zrozumienie dziedziny badań.

W dysertacji zwraca uwagę wyodrębnienie podsumowań, w których doktorantka dokonuje syntezy i uporządkowania prowadzonych narracji i dyskusji, formułuje tezy, które wykorzystuje w części empirycznej.

Niestety zauważyłam sporo błędów technicznych maszynopisu a także pewne braki w literaturze, które wymagają uzupełnienia. Zachęcam doktorantkę do opublikowania badań bądź w postaci monografii bądź w postaci cyklu artykułów. Zgromadzony materiał empiryczny jest interesujący poznawczo i mam nadzieję otwiera dalsze projekty badań. Z tego względu konieczna jest uważna praca edytorska dysertacji.

Konkluzja i wniosek formalny

Przedłożona do recenzji praca doktorska mgr Sandry Makowskiej spełnia wszystkie kryteria stawiane dysertacjom. Zawiera twórcze i oryginalne rozwiązanie, prowadząca do nowych walorów poznawczych problemu badawczego, tym samym wzbogaca dorobek pedagogiki (pedagogiki wczesnoszkolnej). Autorka opanowała naukowy warsztat badawczy, akademicką konwencję na poziomie oczekiwanym od kandydata do stopnia naukowego doktora.

Tym samym stwierdzam, że rozprawa Pani mgr Sandry Makowskiej pt. *Znaczenia nadawane przez pierwszoklasistów doświadczaniu wstydu w sytuacjach szkolnych* spełnia wymagania sformułowane w Ustawie z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki i wnoszę o dopuszczenie jej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

